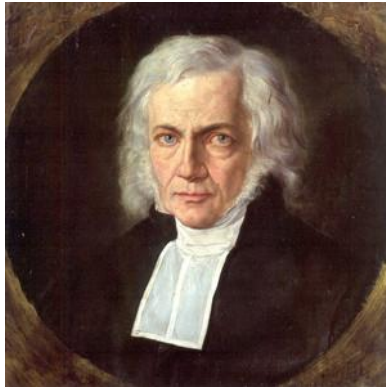

Friedrich Schleiermacher (1768-1834) – Theoloog, filosoof en pedagoog

Daan Thoomes

Als protestants theoloog staat Schleiermacher bekend als ‘de kerkvader van de negentiende eeuw’. Als grondlegger van de wetenschappelijke pedagogiek in Duitsland kreeg hij pas in de twintigste eeuw erkenning. Zijn inzicht dat pedagogische theorie onontkoombaar tijdgebonden is, maar daarmee nog niet onkritisch hoeft te zijn, is tot op de huidige dag van groot belang. In die zin is zijn opvoedingstheorie is nog altijd verrassend modern.

Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher werd geboren in Breslau. Zijn vader was Hervormd veldprediker. Tijdens zijn jeugd zochten zijn ouders aansluiting bij de Broedergemeente van de Hernhutters en in die sfeer ontving hij ook zijn eerste onderwijs. Eerst in de internaten van Niesky en Gnadenfrei en daarna aan het Seminarium te Barby. Aansluitend studeerde hij, vanaf 1787, theologie aan de universiteit van Halle. Na drie jaar behaalde hij zijn eerste belangrijke theologische examen en in die periode deed hij zijn eerste pedagogische ervaringen op in de functie van huisleraar bij de adellijke familie van graaf Dohna in Schlobitten. Weer drie jaar later vertrok hij naar Berlijn waar hij een leraarsfunctie kreeg in een weeshuis. In 1794 behaalde hij zijn tweede belangrijke theologische examen en vervulde hij de functie van hulppredikant in Landsberg.

In 1796 volgde zijn aanstelling als ziekenhuispredikant aan de Charité, een instelling voor armen en geestelijk gehandicapten in Berlijn. In die stad nam hij bovendien enthousiast deel aan het intellectuele en culturele leven. Zo voerde hij graag discussies met diverse geleerden en schrijvers in de salon van Henriette Herz en bezocht hij muziekkuitvoeringen bij de familie Mendelssohn. Uit deze periode stamt zijn meest bekende werk: *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (1799). In vijf betogen zette hij daarin uiteen wat volgens hem het kenmerkende was voor religie: een combinatie van ‘Anschauung und Gefühl’ en de ‘Sinn und Geschmack fürs Unendliche’ (ontvankelijkheid voor het oneindige). Het ‘Universum’ (God) openbaart zich in een ononderbroken activiteit en kan elk moment worden ervaren. Er is een relatie met zijn latere dogmatiek – *Der christliche Glaube* - waarin hij spreekt over het ‘gevoel van volstreekte afhankelijkheid’ dat de religieuze mens kenmerkt.

Humanistische vorming

Aansluitend op zijn werkzaamheden aan de Charité was Schleiermacher twee jaar hofpredikant in Stolp. Deze tijd benutte hij eveneens om de werken van Plato te vertalen in het Duits (een veeldelig werk dat als rororo-uitgave nog steeds verkrijgbaar is). Vervolgens

werd hij in 1804 benoemd tot hoogleraar theologie en studentenpredikant aan de universiteit van Halle. Dit zou echter van korte duur zijn, want de troepen van Napoleon zouden in Halle alles veranderen. Toen Halle werd bezet en de universiteit gesloten, vertrok Schleiermacher in 1807 opnieuw naar Berlijn om predikant te worden aan de Dreifaltigkeitskirche. Twee jaar later trad hij in het huwelijk met Henriette von Willich en in 1810 behoorde hij tot de oprichters van de Friedrich-Wilhelms-Universität (de tegenwoordige Humboldt Universität).

Na de nederlaag tegen Napoleon wilden de Pruisische vernieuwers een nieuw soort onderwijs om de staat ook aan de top te vernieuwen. Men wilde vooral uitvoering geven aan de ideeën van Wilhelm von Humboldt over een humanistische vorming die meer was dan een voorbereiding op een beroep. Op de ‘humaniora’, dus op de filologische, filosofische en theologische discipline, werd bijzondere nadruk gelegd. Men wilde de op dit gebied toonaangevende personen in Berlijn bijeenbrengen. Met Fichte, Schleiermacher, Wolf en Hegel is dit ook inderdaad gelukt. Schleiermacher werd hoogleraar theologie en op grond van zijn lidmaatschap van de Academie van Wetenschappen was het hem bovendien toegestaan colleges filosofie te geven. ‘Filosofie’ in de brede betekenis van die tijd. Zo verzorgde hij onder meer colleges over sociologie (‘Theorie des geselligen Betragens’), psychologie en pedagogiek. De *Pädagogik-Vorlesungen* dateren uit 1813, 1820 en 1826. Daarvan zijn verschillende collegedictaten bewaard gebleven maar vrijwel geen oorspronkelijke teksten.

Tot het eind van zijn leven is Schleiermacher werkzaam gebleven aan de Berlijnse universiteit. Om aan te geven hoe bekend Schleiermacher in zijn tijd was, vermeldde de historicus Ranke dat er bij zijn uitvaart in 1834 wel twintig- tot dertigduizend mensen op de been waren.

Normatieve opvoedingstheorie

Schleiermacher verwondert zich aan het begin van zijn beschouwingen over de pedagogiek over een ‘Steigen’ en ‘Sinken’ bij de afwisseling van de generaties. In het historische proces wordt de cultuur overgedragen door de oudere generatie aan de jongere. Daarbij verandert de cultuur ook geleidelijk. De processen van cultuuroverdracht en cultuurvernieuwing zijn afhankelijk van opvoeding en onderwijs.

Het *ethische proces* waarvan de opvoeding deel uitmaakt, kan worden voorgesteld als een langgerekt lineair proces dat zich beweegt in de richting van het hoogste goed (‘summum bonum’). Het concrete opvoedkundige handelen laat zich daardoor inspireren en draagt bij tot dit geleidelijke proces van vervolmaking. Schleiermachers opvatting dat de pedagogiek als wetenschap nauw aansluit bij de ethiek, is verbonden met deze ethische cultuuropvatting. De ethiek is bij hem de wetenschap die zich bezighoudt met de inwerking van het verstandelijke handelen op de natuur (‘Wissenschaft vom Handeln der Vernunft auf die Natur’).

In wetenschappelijk opzicht is bij Schleiermacher sprake van een dialectisch proces. In de opvoedingstheorie worden de diverse theoretische vraagstukken geformuleerd in de vorm van tegenstellingen die Schleiermacher vervolgens tracht te verzoenen (‘vereinigen’).

Schleiermachers filosofie, waarin de wereld wordt voorgesteld als een eenheid mét tegenstellingen en God als een eenheid zónder tegenstellingen, fungeert hier als achtergrond.

Bij een normatieve theorie zou men kunnen denken aan een blauwdruk van een ideale praktijk, die men vervolgens tracht te realiseren. Bij Schleiermacher is dat uitdrukkelijk niet het geval. Hij beklemtoont dat de praktijk veel ouder is dan de theorie. Vermoedelijk is de ‘opvoedkunst’ al even oud als de mensheid zelf. Schleiermacher kent deze praktijk daarom een eigen ‘waardigheid’ toe, de zogenaamde ‘Dignität der Praxis’. Het kan niet de bedoeling zijn dat de theorie de praktijk naar haar hand zet. De theorie moet de praktijk verhelder. De behoefte aan een theorie komt volgens Schleiermacher niet voort uit theoretische interesse maar uit een bezinning op opvoedingsproblemen die zich in de praktijk voordoen.

Doordat de theorie de praktijk bewuster maakt dringt ze er als het ware in door. De wijze waarop Schleiermacher de opvoedingswerkelijkheid wil begrijpen lijkt op de manier waarop hij met behulp van de hermeneutische methode greep tracht te krijgen op teksten. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan de bekende aforismen uit de *Hermeneutik-Schriften*, zoals: 'elk begrijpen van de enkeling is afhankelijk van het begrijpen van het geheel'. Iets 'duiden' betekent dan: iets wat eerst nog duister was begrijpen als een zinvolle schakel binnen een grotere samenhang.

Stimulerende opvoeding

Omdat de cultuur zich voortdurend ontwikkelt, zijn pedagogische opvattingen en inzichten derhalve altijd tijd- en plaatsgebonden. Er bestaat geen universele menselijke natuur waaruit opvoedingsregels kunnen worden afgeleid die altijd en overal voor iedereen geldig zijn. Het heeft dus geen zin om algemeen geldige pedagogische kennis na te streven.

Dat de theorie 'volgt' op de bestaande realiteit wil natuurlijk niet zeggen dat ze altijd 'volgzaam' is. In de theorie worden de opvoedingsproblemen uit de opvoedingswerkelijkheid beredeneerd, waarbij tegengestelde opvattingen telkens op een hoger plan worden gebracht. Zodoende stijgt de opvoedingstheorie in een voortschrijdend dialectisch proces als het ware uit boven de heersende tijdgeest.

De opvoeding richt zich in de samenleving op vier cultuurdomeinen: de staat, de kerk, de taal, en de vrije sociale omgang. (1) In de eerste plaats moet de opvoeding het kind bekwamen om deel te nemen aan de samenleving. Vervolgens (2) moet het kind eveneens worden opgevoed voor een kerkelijke gemeenschap of een andere geestelijke gemeenschap waartoe het behoort. (3) De opvoeding leidt het kind in in een bepaalde taalgemeenschap met bijbehorende wijze van denken (door Schleiermacher ook wel aangeduid als 'de sfeer van kennis en wetenschap'). (4) Het vierde cultuurdomein, waarop de opvoeding gericht moet zijn, sluit hierop aan en heeft betrekking op de vrije sociale omgang tussen uiteenlopende mensen.

Schleiermacher onderscheidt drie soorten (min of meer boventijdelijke) opvoedingshandelingen: '*Verhütung*', '*Gegenwirkung*' en '*Unterstützung*' ofwel: beschermen/voorkomen, corrigeren/vermanen, ondersteunen/helpen. Met de kanttekening dat de ondersteunende opvoedingshandeling de meest fundamentele opvoedingshouding is: stimulerend optreden en positief tegemoet treden is effectiever dan vermanen en verbieden. De morele opvoeding (de '*Gesinnung*') krijgt voornamelijk gestalte tijdens de ondersteunende opvoeding. Dan is er sprake van vrije inwerking. Het aanleren van vaardigheden vereist daarentegen een methodische aanpak.

De late ontdekking van de 'Erziehungstheorie'

Schleiermacher heeft als theoloog en als godsdienstfilosoof altijd in hoog aanzien gestaan. Ook kregen zijn Griekse vertalingen binnen het Plato-onderzoek erkenning. Maar als pedagoog is hij lange tijd miskend geweest. De door Platz in de negentiende eeuw uitgegeven '*Erziehungslehre*' was wel bekend maar speelde in de wetenschappelijke pedagogiek nog geen rol van betekenis. Na de Tweede Wereldoorlog werd de '*Erziehungstheorie*' pas echt 'ontdekt'. Dat was binnen de geesteswetenschappelijke stroming in de pedagogiek die toen de voornaamste richting was. In de ontwikkeling van een eigen methodologie speelde de hermeneutiek van Dilthey een belangrijke rol en via de monumentale biografie van Dilthey over Schleiermacher (*Leben Schleiermachers*) kwam men in contact met de '*Erziehungstheorie*'. In 1951 werd Schleiermacher in de *Geschichte der Pädagogik* van Reble voor het eerst naast Herbart genoemd als grondlegger van de wetenschappelijke pedagogiek in Duitsland. Mede door de herziene uitgaven van de opvoedingstheorie door Weniger en Schulze, en door Lichtenstein nam de bekendheid van Schleiermacher snel toe. Dat is vooral

te zien aan de enorme stroom van publicaties over Schleiermacher die in die jaren op gang kwam en nog steeds toeneemt.

De invloed van Schleiermacher op de Nederlandse pedagogiek is groter dan op het eerste gezicht lijkt. In de geesteswetenschappelijke pedagogiek van de vorige eeuw wordt hij weliswaar zelden geciteerd, maar zijn denken staat op de achtergrond waar het primaat van de praktijk wordt verdedigd, het belang van de cultuurhistorische context van opvoeding wordt ingezien en waar – meer in het algemeen – beklemtoond wordt dat opvoeding en onderwijs verbonden zijn met cultuuroverdracht en -vernieuwing. In recente interpretaties wordt bovendien verband gezien tussen de Reformatie en de Verlichting, en wordt Schleiermacher getypeerd als ‘een modern reformator’. Ging het bij Luther nog om de *vrijheid* van een christen tegenover God (zonder tussenkomst van een geestelijke, en zaligheid ‘door het geloof alleen’ in plaats van ‘door de werken’), bij Schleiermacher komt die vrijheid terug in de Verlichtingskenmerken van *autonomie*, *zelfbeschikking* en *persoonlijke verantwoordelijkheid* die hij probeerde te verankeren in de theologie en de pedagogiek. Tijdens het jubileumcongres in Halle in 2017, 250 jaar na zijn geboorte, ging het daarom om het thema: ‘Schleiermacher, reformatie en moderniteit’.

Literatuur

Sinds 1980 verschijnt de nieuwe *Kritische Schleiermacher Gesamtausgabe*. Deze wordt uitgegeven door de Schleiermacher-Forschungsstelle in Kiel in samenwerking met Verlag Walter de Gruyter. In deel 12 van de sectie *Vorlesungen* komt de pedagogiek aan bod: *Vorlesungen über die Pädagogik und amtliche Voten zum öffentlichen Unterricht*, ed. by Beljan, Jens / Ehrhardt, Christiane / Meier, Dorothea / Virmond, Wolfgang / Winkler, Michael (2017).

Recentste studentenedities van de *Pädagogische Vorlesungen*:

- Winkler, M. und J. Brachmann (2000). *Friedrich Schleiermacher - Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Ehrhardt, C. und W. Virmond (Hrsg.) (2008). *Friedrich Schleiermacher - Pädagogik. Die Theorie der Erziehung von 1820/21 in einer Nachschrift*. Berlin / New York: Walter de Gruyter.

Benner, D. und F. Brüggem (2011). *Geschichte der Pädagogik. Vom Beginn der Neuzeit bis zur Gegenwart*. (hoofdstuk 9: over opvoeding en intergenerationeel handelen). Stuttgart: Reclam.

Brachmann, J. (2002). *Friedrich Schleiermacher. Ein pädagogisches Porträt*. Weinheim und Basel: Beltz Verlag.

Humboldt, Wilhelm von (2017). *Schriften zur Bildung*. Hrsg. von Gerhard Lauer. Stuttgart: Reclam.

Kantzenbach, F.W. (1967/99). *Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Hamburg: Rowohlt.

Nowak, K. (2001). *Schleiermacher. Leben, Werk und Wirkung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Thoomes, D.Th. (1989). *Opvoeding als opdracht. Over Friedrich Schleiermachers opvoedingsfilosofie* (dissertatie). Kampen: Kok.

Thoomes, D. Th. (2004). De samenhang van opvoeding en cultuur bij Friedrich Schleiermacher (1768-1834). *Pedagogiek, wetenschappelijk forum voor opvoeding, onderwijs en vorming*, 24/2, 187-190.

<http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/284129>

Thoomes, D.Th. (2008). Godsdienstige vorming bij Schleiermacher. In: *Theologisch Debat*, 5/1, 45-51, fulltext: <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/218757>

Thoomes, D.Th. (2012). Bij Schleiermacher op bezoek. Bijlage: Enige kenmerkende citaten uit de ‘Erziehungstheorie’, <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/254806>

Zie ook: website *Pedagogiek in verscheidenheid*, <https://sites.google.com/site/daanthoomes/>

Gepubliceerd in:

- Tom Kroon en Bas Levering (red.), *Grote pedagogen in klein bestek*. Amsterdam, SWP, 2008 / 2019 (5^e druk), pp. 63-68
- PIP: *Pedagogiek in Praktijk Magazine*, nr. 45, jrg. 14, oktober 2008, pp. 40-44

Dr. D.Th. Toomes (1949) studeerde wijsgerige en historische pedagogiek aan de Universiteit Utrecht en promoveerde in 1989 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift over de opvoedingsfilosofie van Schleiermacher. Hij was werkzaam als docent pedagogiek aan de Nutsacademie en de Hogeschool Rotterdam en als hoofd van de Afdeling Vakreferenten van de Universiteitsbibliotheek Utrecht

Bijlage:

Pedagogiekcolleges in de context van Schleiermachers andere werk

- 1768 geboren te Breslau
- 1785 Seminarium Broedergemeente Barby
- 1787/89 studie theologie, filosofie, klassieke talen te Halle
- 1790/93 huisleraar bij graaf Dohna-Schlobitten
- 1796 predikant aan de Charité te Berlijn; deelname aan literaire salons; vriendschap met Henriette Herz en Friedrich Schlegel
- 1799 Über die Religion, Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern (Dritte Rede: Über die Bildung zur Religion)
- 1803 Grundlinien einer Kritik der bisherigen Sittenlehre

- 1804 hoogleraar theologie en filosofie in Halle
- 1805 (en 1809, 1819, 1826/27, 1829, 1832/33) Entwürfe zur Hermeneutik
- 1804/10 vertaling werken van Plato
- 1809 predikant aan de Dreifaltigkeitskirche te Berlijn
- 1810 hoogleraar theologie en filosofie in Berlijn
- 1812 Einleitung Ethik , Güterlehre und Pflichtenlehre
- 1813/14 Aphorismen zur Pädagogik
- 1813/14 Vorlesungsreihe zur Pädagogik 1813/14**
- 1820/21 Pädagogik-Vorlesung 1820/21 – Berliner Nachschrift**
- 1821/22 Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt ('Glaubenslehre')
- 1822 Einleitung in die Dialektik
- 1826 Grundzüge der Erziehungskunst
(Die Vorlesungen aus dem Jahre 1826 – Theorie der Erziehung)**
- 1832 Ästhetik. Über den Begriff der Kunst
- 1834 gestorven te Berlijn

Illustraties:

Borstbeeld Schleiermacher in de tuin van het Schleiermacher-Haus in Berlijn (foto D.Th. okt. 2007) en Daan Thoomes (2012).
Henriette Herz en Friedrich Schleiermacher (geportretteerd door Anton Graff en Emil Eugen Sachse).

Literatuur mbt de pedagogiek:

Fr. Schleiermacher, *Ausgewählte pädagogische Schriften*. Besorgt von Ernst Lichtenstein. Paderborn, Schöningh, 1983 (Zeittafel: pp. 305-309).
Fr. Schleiermacher, *Texte zur Pädagogik. Kommentierte Studienausgabe* (2 Bde.). Hrsg. von Michael Winkler und Jens Brachmann. Frankfurt a/M, Suhrkamp, 2000.
Fr. Schleiermacher, *Pädagogik. Die Theorie der Erziehung von 1820/21 in einer Nachschrift*. Hrsg. von Christiane Ehrhardt und Wolfgang Virmond. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2008.
Fr. Schleiermacher. *Vorlesungen über die Pädagogik und amtliche Voten zum öffentlichen Unterricht*. Hrsg. von Jens Beljan, Christiane Ehrhardt, Dorothea Meier, Wolfgang Virmond und Michael Winkler. Berlin/New York, Verlag Walter de Gruyter, 2017.
D.Th. Thoomes, *Opvoeding als opdracht. Over Friedrich Schleiermachers Opvoedingsfilosofie*. Kampen, Kok, 1989.

Literatuur mbt de andere wetenschapsgebieden waarop Schleiermacher zich bewoog:

Fr. Schleiermacher, *Dialektik* (2 Bde.). Herausgegeben und eingeleitet von Manfred Frank. Frankfurt a/M, Suhrkamp, 2001.

Fr. Schleiermacher, *Hermeneutik*. Nach den Handschriften neu herausgegeben und eingeleitet von Heinz Kimmerle. Zweite, verbesserte und erweiterte Auflage. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1974.

Fr. Schleiermacher, *Ethik (1812/13) mit späteren Fassungen der Einleitung, Güterlehre und Pflichtenlehre*. Hrsg. von Hans-Joachim Birkner. Hamburg, Meiner Verlag, 1990.

Fr. Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern (1799)*. Hrsg. von Günter Meckenstock. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2001 (2. Aufl.)

Fr. Schleiermacher, *Der christliche Glaube. Nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt*. 2. Auflage (1830/31). Hrsg. von Rolf Schäfer. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2008.

Fr. Schleiermacher, *Ästhetik (1832/33). Über den Begriff der Kunst (1831-33)*. Hrsg. von Holden Kelm. Hamburg, Meiner Verlag, 2018.

